

KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ

Yayın No: 002

IV. ULUSLARARASI AHİLİK SEMPOZYUMU

“XIII-XVI. Yüzyıllarda Ahilik”

THE IV. INTERNATIONAL SYMPOSIUM OF AKHISM

27-29 Eylül / September 2018

KIRŞEHİR

BİLDİRİLER
I. CİLT

Kırşehir, 2019

IV. ULUSLARARASI AHİLİK SEMPOZYUMU

XIII-XVI. Yüzyıllarda Ahilik
27-29 Eylül 2018, KIRŞEHİR
-BİLDİRİLER-

Editörler:

Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL
Doç. Dr. Ahmet DOĞAN - Doç. Dr. Ahmet GÜNDÜZ
Öğr. Gör. Fatih ÇİL

Haberleşme Adresi:

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Rektörlüğü
Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği
web: <https://basin.ahievran.edu.tr>
e-mail: basin@ahievran.edu.tr

Kapak Tasarım:

Emine ÇAKIR

Baskı:

NEYİR MATBAACILIK

Matbaacılar Sitesi 1341. cd. No: 62 İvedik - Ankara
Tel: 0312 395 53 00

© Bu kitabın bütün hakları Kırşehir Ahi Evran Üniversitesine ait olup elektronik/dijital ortam dâhil, herhangi bir şekilde çoğaltılması, yayımlanması yasaktır. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

**MÜFESSİRLERİN ESERLERİNDE
“AHİLİK” VE “FÜTÜVVET” ANLAYIŞI**
UNDERSTANDING OF “AKHISM” AND
“FUTUWWA” IN THE WORKS OF THE
COMMENTATORS

Dr. Öğr. Üyesi Ali BİNOL
Yozgat Bozok Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
ali.binol@bozok.edu.tr

Özet

Ahilik; kardeşlik, yardımlaşma, dayanışma ve fedakârlık duygularının yaşama dönüşmüş halidir. Ahilik, 13. Yüzyıldan itibaren Anadolu'da yayılmaya başlamıştır. Dini ve sosyal bir teşkilat haline gelen bu hareket, Selçuklu toplumunu şekillendirmiş, Osmanlı Devletinin kurulma ve kalkınmasında önemli rol oynamıştır. Anadolu'da çalışma hayatına uzun süre hâkim olan Ahilik, geçmişte olduğu gibi günümüz açısından da büyük bir öneme sahiptir. Kanaatimizce ahilik teşkilatının modernize edilerek daha da güçlendirilmesi ülkemizin kalkınması adına gerekli bir konudur.

Ahilik düşüncesi, İslami toplumlarında fütüvvet ruhunu yansıtan hareketlerle ortaya çıkmış ve geniş kitleler tarafından benimsenmiştir. Gerek Ahilik, gerekse fütüvvet düşüncesinin kaynağı kuşkusuz Kur'an'ın kardeşlik, yardımlaşma, dayanışma, fedakârlık gibi ilkeleri ve Hz. Peygamber'in birlik olma konusundaki sözleridir. Kur'an'a uyma ve Hz. Peygamber'in sünnetini yaşama düşüncesi, ahilik hareketinin başarıya ulaşmasında temel etken olmuştur.

Dünya tarihinde en uzun süre hâkimiyet kuran devletlerden biri olan Osmanlının temellerini oluşturan ahilik hareketinin başarılı olması, bu hareketin -başka etkenlerin yanında- hiç şüphesiz dini bir temele dayanmasından kaynaklanmaktadır. Ahilik düşüncesinin topluma etkisinin nedenlerini anlamak amacıyla, bu düşüncenin Kur'ânî köklerini araştırdık. Önce ahilik ve fütüvvet düşüncesine kaynaklık eden ayetleri tespit ettik. Bu ayetlerin Kur'an'da hangi bağlamda kullanıldıklarını inceledik. Sonra da konunun müfessirler tarafından nasıl yorumlandığını ele almaya gayret ettik.

Anahtar Sözcükler: Ahilik, Fütüvvet, Kardeşlik, Kur'an, Müfessirler.

Abstract

Akhism is a state of transformation of feelings of brotherhood, cooperation, solidarity and self-sacrifice into life. Akhism began to spread in Anatolia from the beginning of the 13th century. This movement, which became a religious and social organization, shaped the Seljuk society and played an important role in the establishment and development of the Ottoman Empire. Akhism, which dominated the working life in Anatolia for a long time, has a great importance in terms of today as in the past. In our opinion the modernization of akhism organization and further strengthening is a essential issue for the development of our country.

The idea of akhism emerged with movements reflecting the spirit of futuwva in Islamic societies and was adopted by the masses. Both the source of the idea of akhism and futuwva are undoubtedly the principles of the Qur'an, such as brotherhood, cooperation, solidarity and self-sacrifice

and the Prophet's words about unity. The idea of to subject Qur'an and to live the Prophet's sunnah has been the main factor in the success of the akhism movement.

The success of the akhism movement, which forms the foundations of the Ottoman Empire, which is one of the states that rule the longest in the history of the world, is due to the fact that this movement is based on a religious basis, among other factors. In order to understand the reasons for the effect of the akhism thought on society, we investigated the Qur'anic roots of this thought. First, we have identified the verses that are the source of the idea of akhism and futuwwa. We examined the context in which these verses are used in the Qur'an. Then we tried to discuss how the issue was interpreted by the commentators.

Keywords: Akhism, Futuwwa, Brotherhood, Qur'an, Commentators.

GİRİŞ

Kardeşlik, dayanışma ve fedakârlık duygularının yaşama dönüştürülmüş şekli olan Ahilik, 13. Yüzyıldan itibaren Anadolu'da yayılmaya başlamıştır. Dini ve sosyal bir kuruma dönüşen bu hareket, Selçuklu toplumunu derinden etkilemiş, Osmanlı Devletinin kurulma ve kalkınmasında önemli rol üstlenmiştir.

İslam toplumlarında "Ahilik", fütüvvet düşünce ve ruhunu yansıtan hareketlerle ortaya çıkmış ve geniş kitleler tarafından benimsenmiştir. Gerek ahilik, gerekse fütüvvet düşüncesinin kaynağı, kuşkusuz Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünnetidir.

Bize göre "ahilik" ve "fütüvvet", toplumu güvene ulaştırma ve sosyal barışı sağlamada katalizör rolü üstlenebilecek önemli iki kavramdır. Söz konusu kavramların bu gücü nereden aldığı bilinmesi belki de yapılması gereken ilk adımdır. Bu anlamda öncelikle, ahilik ve fütüvvet kavramlarının sözlük anlamlarını ele alacağız. Sonra ahilik düşüncesine kaynaklık eden ayetleri ve ayetlerde hikâye edilen eylemlerin sahiplerini tespit etmeye çalışacağız. Sonra bu ayetlerin hangi bağlamlarda kullanıldıklarını inceleyeceğiz. Tabiidir ki söz konusu ayetlerin müfessirler tarafından nasıl yorumlandıklarını göz önünde bulunduracağız. İmkân ölçüsünde İslam kültür mirasına dâhil olan diğer eserlere de başvurarak konuyu netleştirmeyi umuyoruz.

1. Ahilik

1.1. Ahilik Kavramı

Etimolojik anlamda ahilik, Arapça kökenli "kardeş-kardeşim" «*أخ-أخي*» kelimesine dayanmaktadır.¹ Çoğulu «*أخوان*» ve «*أخوانك*» kelimeleridir. Bu kelimeler Kur'an'da hem soy kardeşliği hem de inanç ve din kardeşliği için kullanılmıştır.

¹ Ziya Kazıcı, "Ahilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1: 540-542; Heyet, *Ahilik Ansiklopedisi*, (Ankara: Atalay Matbaacılık, 2014), 1: 222.

Toplumda önceden var olan fütüvvet anlayışı Ahilik düşüncesinin hızlı bir şekilde yaygınlaşmasını sağlamıştır. Çünkü “ayyarlar”, “rindler”, “abdallar” ve benzeri oluşumlar, sosyal hayatta her zaman var olmuşlardır. Müslüman topluluklarda, “fetâ”, “civanmerd”, hatta “zahit” ve “derviş” kelimeleri farklı dönemlerde aynı anlamı ifade etmek için kullanılmıştır.² Ahiliğin yaygınlaşma sebeplerinden bir diğeri, bu düşüncenin yücelttiği kavramların aynı zamanda İslam düşüncesinin temel kaynağı olan Kur’an ve onun ahlaki prensiplerini hayata geçiren Hz. Peygamber’in sünnetinde salık verilen ahlâk umdeleri olmasıdır.³

Fütüvvetnamelerde rol-model olarak sunulan örnekler, Hz. Peygamber başta olmak üzere, Hz. Ebubekir ve Hz. Ali’dir. Hatta bazı eserlerde ahilik veya fütüvvet ruhu, Hz. Musa, Hz. Yusuf, Hz. İbrahim ve Ashab-ı Kehf gibi Kur’an’ın konu edindiği kişilerle ilişkilendirilmektedir.⁴

Ahiliğin, dünyayı da ahireti de önemseyen bir anlayış olduğunu söyleyen Ekinci, Ahileri şöyle tanımlar: “Onlar, gözlerini budaktan sakınmayan yiğit kişilerdir. Bu yönleriyle onlar, gazilere benzerler. Ancak, Ahilerin gayesi savaş değil barıştır. Ahiler, çalışan esnafı ve halkı dış ve iç düşmanlara karşı korurlar. Nitekim Selçuklu Devleti ortadan kalktıktan ve devlet otoritesi kaybolduktan sonra bu gençler, kendi aralarında bir savunma teşkilatı oluşturmuşlardır. Bunlar, kendi işlerinde çalışan insanlardır. Ahiler, sabahdan akşama kadar çalışırlar. Günün sonunda kazandıklarını şeyhlerine teslim ederler. Beraber yer ve içerler. Birlikte ibadet ederler. Eğlencelerini de birlikte yaparlar.”⁵ Kısacası onların hayat anlayışları ve yaşayışları çalışmaya, yardımlaşmaya, dostluğa ve kardeşliğe dayanmaktadır.⁶

İlk dönem zahitlerinden ve vaizlerinden olan İbn Semmâk (ö.183/799), dine dayalı gerçek dostluk ve kardeşliğin nasıl olması gerektiğine dair sorulan soruya şöyle cevap vermiştir: “Dost ve kardeş dediğin, dini kâmil, akli tam olandır. O, yakinken seni usandırmaz, uzaktayken de unutmaz. Sen ona yaklaşırsan o da sana yaklaşır. Sen ondan uzaklaşırsan da o seni (senin hakkını) gözetir. Yardım dilersen yardım eder. İhtiyacını bildirirsen verir. Eylemleriyle gösterdiği sevgi, sözündeki sevgisinden daha çoktur.”⁷ Ahiliğin bir başka tanımı da şöyledir: “Gerçek kardeşin, seninle beraber çabalayan, sana yarar sağ-

² Metin Akkuş, “Edebiyatımızda Ahi Tipi ve Esrar Dede Fütüvvetnamesi’nde Ahi Tipinin Özellikleri”, Atatürk Üniversitesi SBE, Dergisi, 6/ 2: (2005):87-96.

³ Ziya Kazıcı, “Ahilik”, 1: 540-542.

⁴ Örnek olarak bkz. Numan Meriç, *Radavî’nin Hâzâ Kitâbü Fütüvvetnâme*, (Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi SBE, Manisa, 2013); Kaan Yılmaz, *Burgazi Fütüvvetnâme*, (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2006).

⁵ Yusuf Ekinci, *Ahilik*, (Ankara: Sistem Ofset Yayıncılık, 2014), 85.

⁶ Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar-3 Tip Tahlilleri*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991), 132; Metin Akkuş, *Edebiyatımızda Ahi Tipi ve Esrar Dede Fütüvvetnamesi’nde Ahi Tipinin Özellikleri*, 87-96.

⁷ Hayrettin Karaman-Bekir Topaloğlu, *el-Kirâetü’l-Arabiyye ve’l-Mütünü’l-Kadime*, (İstanbul: Ensar Yayınları 2012), 141.

lamak için kendisine zarar verendir. Dönemin felaketleri seni dağıttığında, seni toplamak için kendi durumunu bozandır.”⁸

1.2. Ahilik ile İlgili Ayetler ve Tefsiri

Kur'an'ın tavsiye ettiği din kardeşliği anlamında ihvan kelimesi ilk olarak Bakara suresinde yer alır: “*Dünya ve ahiret hakkında (lehinize olan davranışları düşünün ve ona göre hareket edin). Sana yetimler hakkında soruyorlar: De ki onları iyi yetiştirmek (yüz üstü bırakmaktan) daha hayırlıdır. Eğer onlarla birlikte yaşarsanız (unutmayın ki) onlar sizin kardeşlerinizdir. Allah, işleri bozanla düzeltene bilir. Eğer Allah dileseydi, sizi de zahmet ve meşakkate sokardı. Çünkü Allah güçlüdür (aziz) hikmet sahibidir (hakim).*” (el-Bakara 2/220).

Taberî (ö.310/923), bu ayetin iniş sebebi hakkında şunları söyler: önce “*Olgunluk çağına erişinceye kadar; iyi bir yol dışında yetimin malına yaklaşmayın*” (En'am 6/152; İsrâ 17/34) ayeti, ardından “*Haksızlıkla yetimlerin mallarını yiyenler karınlarına ancak ateş tıkmış olurlar*” (en-Nisâ 4/10) ayeti indi. Müminler de yetimlerin mallarından uzaklaştılar. Hatta onların yemeklerini kendi yemeklerinden, içeceklerini kendi içeceklerinden ayırdılar. Yetimin yemeği arttığı zaman onu kaldırdılar. Bu durumda ya yetim o malı yiyecekti ya da yemek bozulacaktı. Bu hassasiyet onlara ağır gelmeye başladı. Durum Hz. Peygamber'e bildirildi. Bunun üzerine yukarıdaki ayet indi. Böylece müminler, kendi yiyeceklerini yetimlensilerle karıştırmaya ve beraber yiyip içmeye başladılar”.⁹

İnananlar arasındaki kardeşliği ve sosyal dayanışmayı İslâm toplumunun temeli olarak gören Kutub (ö.1966), yardıma muhtaç kimselerin topluma kazandırılması noktasında şunları söyler: “Müslümanların birliğine dâhil olanlar, hayatı kendileriyle paylaştıkları güçsüzlerin ihtiyaçlarını gözetmek durumundadırlar. Özellikle, ana-baba desteğinden mahrum olan yetimleri korumak ve kollamak onların öncelikli görevleri arasındadır. Dolayısıyla, yetimler gözetilecek ve onlar da topluma kazandırılacaklardır.”¹⁰

Kutub, Yetimler hakkında gelen uyarı ayetlerinden sonra müminlerde oluşan hassas tutuma da değinir: “Yetimlerin malı konusunda aşırı titizlik göstererek onları yüz üstü bırakmak İslâm'ın özüne uymaz. Çünkü bu durum zaman zaman yetimlerin zarara uğramasına sebep olacaktır. İşte bu yüzden Kur'an, Müslümanları orta yola ve kolaylığa çağırdı. Böylece yetimin yararını aradı ve malını onun işine yarayacak şekilde kullanmanın yolunu açtı. Yetimlere yarar sağlamak, onların mallarını ayırmaktan daha hayırlıdır. Eğer yetimin lehine ise onun malını işletmekte bir sıkıntı yoktur. Çünkü yetimler, onların

⁸ Hayrettin Karaman-Bekir Topaloğlu, *el-Kirâetü'l-'Arabiyye*, 141.

⁹ Taberî, Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Câmiu'l-Beyân fi Tefsiri Âyi'l-Kur'an*, (Beyrût: Dâru'l-Marife, 1972), 4: 350; İbn Kesir, Ebülfidâ İsmail b. Ömer, *Muhtasarı Tefsiri İbn Kesir*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûni, (Beyrût: Dâru'l-Kur'ânî'l-Kerim, 1998), 1: 193-194; İbn Atiyye, Abdülhak b. Gâlib, *el-Muharraru'l-Veciz, Tefsiri'l-Kitâbi'l-Aziz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi, (Beyrût Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 1: 296.

¹⁰ Kutub, Seyyid, *Fi Zılâli'l-Kur'an*, çev. M. Emin Saraç, İ. Hakkı Şengüler, Bekir Karlığa, (İstanbul: Hikmet Yayınları, 1984), 1: 477.

bakımlarından sorumlu olanların kardeşleri sayılmıştır. İslâm'a göre onlar kardeşler ve büyük İslâm ailesinin üyeleridir. Bu doğrultuda, yetimlere yardım ve zayıflara şefkat konusu tümü ile yüce Allah'a bağlanıyor, inanç sisteminin ve yaşam biçiminin merkezine yerleştiriliyordu. Bu durum, inanç sistemine dayandırıldığı gibi yasal düzenlemelerle de destekleniyordu."¹¹ Bu yorumlardan anlaşıldığı üzere, sistemin yürütmesindeki itici güç, vicdanların derinliklerinden gelen bir isteğe dayandırılmaktadır. Çünkü bireylerden beklenen davranışlar, bir kutsala veya inanca dayandırılmazsa, arzu edilen sonuçların dışarıdan gelecek etkilerle elde edilebileceğini söylemek oldukça zordur.

Müminlerin kardeş oldukları hususu ikinci olarak Al-i İmran 103. Ayette geçer: *"Hep birlikte Allah'ın ipine sınıksız sarılın, parçalanmayın. Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani siz birbirinize düşman kişiler idiniz de O, gönüllerinizi birleştirmişti ve onun nimeti sayesinde kardeş kimseler olmuştunuz."* Bu ayette Allah Teâlâ, yıllarca birbirlerine düşman olan ve sürekli birbirleriyle savaşan iki büyük kabile arasındaki yakınlaşmayı ve aralarında kurulan kardeşliği hatırlatır. bunu kendisinin kullarına bahşettiği büyük bir nimet olarak zikreder.

Müfessirlere göre yukarıdaki ayet-i kerime Evs ve Hazrec kabileleri hakkında inmiştir.¹² Cahiliye döneminde bu iki kabile arasında birçok harp olmuş, aralarında şiddetli bir kin ve düşmanlık meydana gelmişti. Çatışmalar uzadıkça uzuyordu. Tarihçilerin ifadesine göre "Eyyâmü'l 'Arab" diye isimlendirilen bu olaylar yüz yirmi sene sürdü. Üstelik bu iki kabile, ana-baba bir olan iki kardeşin çocuklarıydı. Nihayet Allah Teâlâ, dinine davet eden elçisini gönderdi. İslâm'a girince onlar, bu defa birbirlerini seven, Allah için birbirlerine yaklaşan, iyilik ve takva üzerine yardımlaşan kardeşler haline geldiler.¹³

Taberî, *"Dağılıp parçalanmayın"* (Âl-i İmran 3/103) ayeti ile ilgili olarak, "Şüphesiz Allah, sizin için ayrılıktan hoşlanmadı, ondan sakındırdı ve size onu yasakladı. Sizin dinleyip itaat etmenizden, ülfetinizden ve birlik olmanızdan razı oldu. O halde siz de Allah'ın razı olduğu şeylerden razı olmaya bakın. Sizin üzerinizdeki Allah'ın nimetini hatırlayın. Çünkü siz birbirinizi boğazlıyordunuz, kuvvetli olanınız zayıf olanınızı yiyordu. İslâm geldi de sizi birbirinize ısındırdı. Kalplerinizi bir araya getirdi ve onun sayesinde sizi kardeşler yaptı"¹⁴ şeklinde açıklama yapmıştır.

Ayetler arasındaki anlam ilişkisine dikkat çeken Elmalılı (ö.1942), bir önceki ayette geçen takva kavramını hatırlatır. Takvanın derecelerini saydıktan sonra o, birliğin ve kardeşliğin gereği hakkında şöyle der: "Allah Teâlâ huzurunda takva sahibi olabilmek ve her halde Müslüman olarak yaşayıp Müslüman olarak ölebilmek için öncelikle Allah'ın semadan yeryüzüne uzatılmış olan ipine (Kur'an'a) toptan yapışarak tevhit inancı üzere toplanmak ve ayrılıktan sakınmak gerekir. Öncelikle kalplerin birleşmesi sonra da eylemlerin birbiriyle uyumlu olması dinin önemli esaslarından. "Ben kendi başıma dinimi,

¹¹ Kutub, *Fi Zılâli'l-Kur'an*, 1: 477.

¹² Taberî, *Câmiul-Beyân*, 7: 77; İbn Kesir, *Muhtasarı Tefsiri İbn Kesir*, 1: 305-306; Kutub, *Fi Zılâl*, 2: 363.

¹³ İbn Kesir, *Muhtasarı Tefsiri İbn Kesir*, 1: 307.

¹⁴ Taberî, *Câmiul-Beyân*, 7: 74-77.

imanımı koruyabilirim demek şüphelidir. Çünkü birey, baskı ve zorlama ile her şeyini kaybedebilir. Allah'ın (yardım) eli de cemaat üzerindedir. Ve bu dinin dünyada gerçekleş-tirdiği en büyük eser, onun müntesipleri arasında birlik oluşturmastır. Bunun içindir ki birlik ruhu oluşturmamayanlar ve birbirlerine kardeşlik bağıyla bağlanamayanlar, sonunda topluluklarını kaybederler ve kendileri de perişan olup giderler.”¹⁵

Yahudilerin Evs ve Hazrec kabileleri arasında fitne çıkardığını ifade eden ve yu-karıdaki ayetlerin bu sebeple nazil olduğuna işaret eden Kutub, Allah'a iman temelinde oluşturulan kardeşliğin büyük bir nimet olduğuna dikkat çeker. Çünkü Allah, kendilerine hitap edilen ilk nesli ateşten bir uçurumun kenarından kurtarmıştır. Eğer müminler, Ehl-i kitabın hile ve desiselerine kulak vermiş olsalardı, onlar da önceki topluluklar gibi tefri-kaya düşecekler, dünya ve ahirette helak olacaktı.”¹⁶

İnsanların bir atadan geldiği, onların kardeş oldukları (Hucurât 49/13) ve bu kardeşlik hukukuna özen göstermeleri gerektiği, Kur'an'ın önemle üzerinde durduğu konu-lardandır. Müminlerin hayırdan birbirleriyle yarışmaları (Müminûn 23/61), iyilik ve tak-vada yardımlaşmaları (Mâide 5/2), iyiliği emredip kötülüğe engel olmaları (Al-i İmran 3/104) öğütlenir. Bunlar yapılmadığı takdirde zaafa düşmek kaçınılmazdır. O zaman bu ümmet, kendinden beklenen rolü üstlenemeyecek, asli görevini istese de yapamayacak-tır. Bu bağlamda Kur'an, kardeşliğin sağlanarak devam devam ettirilmesinin Allah ve Resulüne bağlılıkla sağlanabileceğine işaret eder. Bunun yolu da doğal olarak ilahi mesaj olan Kur'an'ın ahlakıyla ahlaklanmaktan geçer.

Kur'an nazarında fert ve toplum, birbirlerine karşıt unsurlar değildir. Onlar, bir-birlerinin tamamlayıcısıdır. Bu anlamda iman, amel ve sosyal hayat bir bütünlük arz eder. Bireyler kendi sorumluluklarının bilincinde oldukları ve yükümlülüklerini yerine getirdikleri zaman, toplumda barış hâkim olur. İyilik yapmak, barışın, güven ve huzurun kaynağıdır. Kötülüklere engel olmak da dolaylı bir iyiliktir. Müminlerin görevi, sulhu talep etmek ve onu gözetmektir. Sulhun anlamı sadece insanların arasını bulmak demek değildir. Aynı zamanda, toplumda var olan her türlü olumsuzluğu giderme, dirlik ve dü-zeni sağlama çabası da sulha hizmet eden konulardandır.

¹⁵ Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 2: 1152-1153. Elmalılı, bir sonraki ayetin tefsirinde de, İslam'ın cemaate ve ona önder olan imama büyük önem verdiğini söyler. Ona göre, dağılmış grupları toplayan bir cemaat ve onun da önünde bir imam olmalıdır. Hayra davet eden, iyiliği emreden ve kötülüktan sakındıran bir imamet ve ümmet oluşturmaması, Müslümanların imandan sonra gelen ilk farizalarıdır. Dünyevi ve uhrevi kurtuluş da buna bağlıdır.

¹⁶ Rivayete göre Yahudilerden birisi Evs veya Hazrec kabilelerinden bir topluluğa uğrar. Onların birlik içinde oluşları Yahudi'nin canını sıkır. Adamlarından birisini onların yanına gönderir. Oraya gitmesini, aralarında “Buas” günü meydana gelen harpleri hatırlatmasını söyler. Adam söylenilenleri yapar. Orada bulunanların gönüllerinde hemen hamiyet duygusu canlanır. Kızarlar ve birbirlerine düşerler. Silahlarını alıp “Harre” denilen yerde karşılaşmak üzere anlaşılır. Bu durum Hz. Peygambere bildirilince o, topluluğun yanına gelir ve “Ben aranızda iken yine mi cahiliye davası? diyerek onları uyarır. Yukarıdaki ayeti okur. Onlar da yaptıklarından pişmanlık duyarlar ve silahlarını atarlar. Birbirlerine sarılarak barışırlar. Kutub, *Fi Zılâli'l-Kur'an*, 2: 363-383.

"Müminler ancak kardeşlerdir. O halde kardeşlerinizin arasını düzeltin" (Hucurât 49/10) ayeti, imana dayalı kardeşliği net bir biçimde ortaya koymaktadır. Buna bağlı olarak, kardeşlerin aralarının düzeltilmesi de emredilir. Daha önce de ifade edildiği gibi Kur'an, insanlığın bir erkekle bir dişi den yaratıldıklarını ifade eder (Nisa, 4/1; Hucurât 49/13). Dolayısıyla tüm insanlık, nesep yönüyle de kardeşlerdir. Bu nedenle, başkalarına karşı düşmanlık etmemek ve toplumun diğer fertlerine kardeş olarak yaklaşmak, fitratın gerektirdiği bir husustur.

Müminlerin kardeş olduğunu bildiren Hucurât suresi 10. ayetin nüzul sebebi olarak zikredilen olay şöyle gelişir: "Bir defasında Hz. Peygamber, merkebe binmiş olduğu halde Abdullah b. Übey b. Selûl'un de içinde bulunduğu bir topluluğun yanından geçiyordu. Hz. Peygamber'in Medine'ye gelişinden beri rahatsızlığını her fırsatta açık eden Abdullah b. Übey, bu defa da merkebin kokusunu ve yoldan çıkan tozu bahane ederek öfkesini dışa vurdu. Hz. Peygamber'e "Bizden uzak dur! Seni dinleyeceklerin yanına git" dedi. Bu söz üzerine, sahabe ile orada bulunanlar arasında kavga çıktı. Sonunda Müminlerin birbirlerine düşmemelerini ve kardeşçe yaşamalarını tavsiye eden ayetler indi."¹⁷

Kur'an, müminlerin kardeşliğe dayanan beraberliklerini, "Hiç şüphe yok ki Allah, kendi yolunda, duvarları birbirine kenetlenmiş bir bina gibi saf bağlayarak çarpışanları sever" (Saff 61/4) diye niteler. Hz. Peygamber de, "Müminler, birbirlerini destekleyen bina gibidirler"¹⁸ diyerek dayanışma ve kardeşliğin nasıl olması gerektiğini parmaklarını birbirine kenetleyerek göstermiştir. Yine o, "Birbirinize haset etmeyin, birbirinizin satışına engel olmayın, birbirinize sırt çevirmeyin. Ey Allah'ın kulları! Kardeş olun. Zira Müslüman Müslümanın kardeşidir. Ona zulmetmez, onu perişanlığa terk etmez, onu küçük düşürmez"¹⁹ buyurmuştur.

Hz. Peygamber'in "Ey Allah'ın kulları kardeş olunuz"²⁰ hadisinin açıklaması bağlamında Bursevî (ö. 1137/1724), şunları söyler: "İnsanlar dünya hayatının gereği bir ataya nispetle soy kardeşi oldukları gibi, sonsuz hayatın gereği olarak onlar aynı zamanda din kardeşi durumundadırlar."²¹ Nitekim Hz. Peygamber müminleri, birbirlerini sevmeye, birbirlerine şefkat ve merhamet göstermeye, birlerinin dertleriyle dertlenmeye bir bedeninin organlarına benzetmiş,²² ferdin mutluluğunu, toplumun huzur ve refahına bağlamıştır.

Kur'an'ın gündeme getirdiği bir kavram daha vardır. O, fedakârlığın uç noktası olan "îsar" kavramıdır. Îsar, ihtiyaç halinde olan bir insanın, o halde bile başka bir ihtiyaç

¹⁷ Vâhidi, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed, *Esbâbü'n-Nüzûl*, thk. Mâhir Yâsin, (Riyad: Dâru'l-Eymân, 2005), 620; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 8: 167. Ayetin, müminler arasındaki anlaşmazlığın giderilmesi ve barışın sağlanması açısından genel bir hüküm taşıdığı da ortadadır. Anlaşmazlık, ister iki kişi arasında olsun ister mümin toplulukları arasında olsun, ıslahı ve barışı sağlamak müminlerin temel görevidir.

¹⁸ Buhârî, "Salât", 88, "Edeb", 36.

¹⁹ Buhârî, "Nikâh", 45, "Edep", 57, 58, 62.

²⁰ Buhârî, "Nikâh", 45.

²¹ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, (İstanbul: Osmanlı Matbaası, 1968), 9: 77.

²² Buhârî, "Edeb", 27; Müslim, "Birr", 66; İbn Hanbel, *Müsned*, 2: 159, 203.

sahibini kendisine tercih edebilme erdemini gösterebilmesidir. Bireysel anlamda zaman zaman ortaya çıkan bu davranış, Kur'an'ın mucizevi eğitim yöntemi sayesinde Medineli Müslümanların ahlaki haline gelmiştir.

Medineli Müslümanların, hicret esnasında eşi az bulunur bir kardeşlik örneği gösterdikleri bilinmektedir.²³ Fakat iş bununla bitmemiştir. Onlar, muhacirlerin sıkıntıya düşüklerini gördükçe ellerindeki bütün imkânlarla yardıma koşmaya devam etmişlerdir. Zira onların kardeşlikleri, Allah'a imandan beslenmektedir. Bu yüzden onlar, kardeşlerini kendileri gibi görmüşlerdir. Hatta kardeşliği daha da ileri seviyelere taşımışlardır. Kur'an, bu hareketi şöyle dile getirir: *"Onlardan (Muhacirlerden) önce o yurda yerleşmiş ve imanı da gönüllerine yerleştirmiş olanlar; hicret edenleri severler. Onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar. Kendileri son derece ihtiyaç içinde olsalar bile onları kendilerine tercih ederler"* (Haşr 59/9).²⁴ İşte, bir zamanlar birbirlerine düşman olan ve yıllarca birbirleriyle savaşan insanların, Kur'an'ın sunduğu inanç sistemi ve ahlak eğitimiyle nasıl bir noktaya geldiklerini bu ayetler göstermektedir. Burada Hz. Peygamber'in örnekliğini ve müminlerin imandaki olgunluklarını birbirlerini sevmeye bağlamasının²⁵ etkisini de unutmamak gerekir. O halde müminlere düşen, birbirleriyle yakınlaşmayı sağlamak, kardeşlik hukukunu korumak ve sulhun devamı için çalışmaktır.

1.2. Kardeşliğin Gerekthirdiği Davranışlar

Ahiliğin özel bir kitabı yoktur. Ahîlerin yararlandığı eserler fütüvvetname olarak anılır. Fütüvvetnameler, herhangi bir mesleğe sahip olanlar için gerekli ticari ve ahlaki kuralları içerir. Söz konusu eserlerde, ahiliğe intisap etmiş ahî (ihvân) tipinin kazanması gereken nitelikler öğretilir. Bunlar, doğruluk, güvenilirlik, cömertlik, alçakgönüllülük, nasihat, doğru yola irşat, hayrı tavsiye, affetme, merhamet etme ve tövbe gibi olumlu ahlaki erdemlerdir.²⁶ Kaçınılması gereken ve yapıldığı takdirde meslekten atılmayı gerektiren davranışların başında da hile, yalan, gıybet, içki, zina ve hırsızlık gibi olumsuz eylemler gelmektedir.

Ahiliğin toplumda yerleşmesi ve bu anlayışın kendinden beklenen olumlu neticeleri doğurabilmesi için şu prensiplere uyulması gerektiği bildirilmiştir.

a. Müminler kardeşdir. Dolayısıyla kardeşler arasında bir kırgınlık olduğu zaman, buna seyirci kalınmamalı, tarafları anlaşturma yolları aranmalı, sulha yanaşmayanlara karşı tavır alınmalıdır.²⁷

²³ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. M. Said Mutlu, (İstanbul: Yeni Şafak, 2003), 133-134.

²⁴ Ayet şöyle biter: "Kim nefsinin cimriliğinden korunursa işte onlar kurtuluşa erenlerdir."

²⁵ "İman etmedikçe cennete giremezsiniz, birbirinizi sevmedikçe de iman etmiş olmazsınız." Müslim, *İman*, 93.

²⁶ Ziya Kazıcı, "Ahilik", 1: 541-542.

²⁷ Hucurât 49: 9.

b. İki grup arasında meydana gelen kavga ve çatışmayı ortadan kaldırırken, adalet²⁸ ilkesiyle hareket edilmelidir. Ayette özellikle bu hususa dikkat çekilmiştir.²⁹

c. Kişi, başkalarını da kendisi gibi görmelidir. Onların da temel haklara sahip oldukları, onların da güvene, huzur ve mutluluğa muhtaç oldukları unutulmamalıdır. Her bir bireyin kişilik haklarına saygı gösterilmelidir.

d. Mümin, bir zorluk veya olumsuzlukla karşılaştığı zaman üstesinden hemen gelinemeyecek durumlara karşı önceden kendisini hazırlamalıdır. Kendisini sabır eğitime tabi tutmalıdır. Sabır, katlanma acı fakat meyvesi tatlı bir haslettir. Allah'ın sabredenlerle beraber olduğu bilinmeli, zamana bırakılan bazı şeylerin kendiliğinden çözüme kavuşacağı gerçeği akıllardan çıkarılmamalıdır.

e. Affetmenin bir erdem olduğu da unutulmaması gereken bir diğer konudur. Affetmek pek çok insanın başaramadığı yüce bir duygudur. Affedenler, kendilerini aşmış, daha yüksek hedefler uğruna, kısır düşünceli kimselere ve basit olaylara takılmayı bırakmış yüksek kişiliklerdir. Onlar, bu yüce duyguya sahip olmaları ve Kur'an'ın ahlakıyla ahlaklanmaları sebebiyle hak katında ödüllendirileceklerdir.³⁰

1.4. Kardeşliği Bozan Davranışlar

İnsanlığın bir atadan geldiğini söylemiştik. Kur'an, âdem-şeytan kıssası bağlamında aradaki kadim mücadeleyi gözler önüne serer.³¹ Kur'an'da içki, kumar, dikili taşlar ve fal oklarının şeytanın işlerinden pislik olduğu haber verilerek Müminlerin kurtuluşa erebilmesi için onlardan kaçınmaları gerektiği bildirilir. Şeytanın içki ve kumarla insanlar arasına düşmanlık ve kin sokmayı istediği, Allah'ı anmaktan alıkoymak için çabaladığı hatırlatılır.³² Dolayısıyla, insanlar arasındaki kardeşliği bozmaya sebep olan içki ve kumar gibi kötülük kaynağı günahlardan kaçınılmalıdır. Yine insanları birbirine düşüren fuhuş ve zina gibi ahlaksızlıklara yaklaşılmamalıdır.

²⁸ Zira adalet, varlık ve varoluşun bütün boyutlarını ilgilendiren temel bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır. Varlık âlemi adalet (denge) üzerine kurulmuştur. Adalet yaşanan hayat bağlamında adalet, inanç başta olmak üzere, ahlaki, muamelatı ve diğer alanları ilgilendirir. İnanç boyutundaki adalet, Allah'a tevhit üzere inanıp kulluğu sadece ona tahsis etmektir. Ahlak ve muamelat boyutunda, insanın gerek kendisine, gerek başkalarına karşı hakkaniyet içinde hareket etmesi, her şekilde insanlara insafı davranmasıdır. Gerektiğinde fedakârlık yapması, insanlara ve diğer canlılara hiçbir şekilde zarar vermemesidir. Zühayli, Vehbe, *et-Tefsiru'l-Münir*, çev. Hamdi Arslan vd. (İstanbul: Risâle Yayınları, 2005), 7: 426.

²⁹ "Aralarını adaletle düzeltin ve onlara 'kıst' ile davranın". Kıst, adaletle eş anlamlı görünmektedir. Adaletin daha soyut ve genel bir kavram olduğu söylenmiştir. Pratikte uygulanan hakkaniyet anlamı taşıyan "kıst" ise, adaletin tesisindeki pratik uygulama şeklinde tanımlanmıştır. Heyet, *Kur'an Yolu*, (Ankara: DİB Yayınları, 2014), 3: 380.

³⁰ Bakara 2/153.

³¹ A'raf 7/13-17, 27; Yâsin 36/60.

³² Mâide 5/90-91.

Kıskançlık, haset, kin ve düşmanlık gibi duygulardan kurtulma yolları aranmalıdır. Bunlardan kurtulmanın zor olduğu bilinmektedir. Yapılan kötülüğü unutmama ve affetme gibi olumlu eylemlerin her istenildiğinde gerçekleştirilebilecek davranışlar olmadığı da bir gerçektir. Ancak, haset, öfke veya kinden dolayı yapılan yanlış hareketler çoğunlukla sahibine zarar verir. Bu tür davranışlar kişiyi önce zarara sonra da pişmanlığa sevk eder. Nitekim işlediği bir cinayetden, yaptığı bir kötülükten -vicdanı körelenler ve insanlığını yitirenler dışında- rahatsız olmayan yok gibidir.

Kardeşliği bozan ve dini açıdan günah sayılan bir başka amel, insanların zaafılarını gündeme getirerek onlarla alay etmektir.³³ Başkalarıyla alay etmek, kendisini üstün görmenin bir sonucudur. Ya da insanın, egosunu tatmin etmek amacıyla hem cinslerini harcamasıdır.

Kur'an'ın sakındırdığı davranışlardan birisi de gıybet³⁴ ve dedikodudur. Çünkü gıybet ve dedikodu kardeşliği zedeler. Gıybet, acizlerin gıdası, dedikodu boş insanların, kendilerini gerçekleştirecek bir becerisi bulunmayanların mesleğidir. Dedikodudan sakınabilmek için, aklı başında insanların, kendilerine faydalı bir uğraş bulmaları, başkalarına da yararı dokunacak işlerle vakitlerini geçirmeleri gerekir. Gıybet de Kur'an tarafından ölü kardeş eti yemeğe benzetilecek kadar tiksinti veren bir davranıştır. Gıybet, başkalarının hatası veya eksiği üzerinden prim yapma veya kişinin kendisini temize çıkarma gayesiyle yaptığı kötü bir ameldir. Gıybet başkalarına yaranma gayesi de vardır. Gıybet yapılan ortamların, toplumu bozma mahalli olduğu bilinmelidir. Gıybeti yapana da gıybeti yapılan da fayda sağlamayan, arkasından konuşulan kişiyi düzeltmeyen bu hareket karşısında insan, kendisinin de rahatlıkla gıybetinin yapılabileceğini bilmeli ve bu tür davranışlara prim vermemelidir.

2. Fütüvvet

2.1. Fütüvvet Kavramı

Fütüvvet sözlükte “gençlik, yiğitlik ve bunların gerektirdiği kahramanlık,³⁵ kerem ve cömertlik” anlamlarına gelmektedir. Fedakârlık,³⁶ eli açıklık, gözü tokluk ve olgun kişilik gibi anlamlar, kelimenin kapsamına dâhil edilmiştir. Aynı kökten türeyen “fetâ” ise “genç, yiğit, cömert” anlamları taşımaktadır. Terim anlamıyla fütüvvet, başkalarına yardım etme, haksızlığa karşı çıkma, ayıpları örtme, kötü söz söylememe, başkalarının haklarına el ve dil uzatmama olarak tanımlanmıştır.³⁷ Genel anlamda insanlığın benimsediği ve takdir ettiği cesaret ve cömertlik bu kelimeyle birleşmiştir. Fütüvvet kelime-

³³ Hucurât 49/11; Hümeze 104/1-2.

³⁴ Hucurât 49/12.

³⁵ Cahid Baltacı, *Tasavvuf Lüğati*, (İstanbul, Elif Neşriyat, 1981), “fütüvvet” md.

³⁶ Ahmet Debbaoğlu-İsmail Kara, *Ansiklopedik Büyük İslam İlmihali*, (İstanbul: Dergâh Yay., 1980), “fütüvvet” md.

³⁷ Cemal Anadol, *Türk İslam Medeniyetinde Ahilik Kültürü ve Fütüvvetnameler*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1991), 1; Karş. Numan Meriç, *Radavi'nin Hâzâ Kitâbü Fütüvvetnâme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi SBE, Manisa, 2013, s.8.

si kaynaklarda, 8. yüzyıldan itibaren tasavvufi bir terim olarak kullanıma girmiştir. İlk tasavvufi kaynaklardan olan Kuşeyrî Risalesinde, Ca'fer es-Sâdık'ın (ö. 148/765), bu kavrama getirdiği tanıma yer verilmektedir. O, fütüvveti "elde olanı dağıtabilmek, elde bir şey olmadığı halde şükredebilmek" şeklinde tanımlamıştır.³⁸

Hiz. Ebu Bekir'in "ifk" hadisesinden sonraki hareketi de fütüvvet olarak değerlendirilmiştir.³⁹ Daha önce kendisine iyilik yaptığı kimse, ailesi aleyhinde yapılan konuşmaya karışmıştı. Hiz. Ebu bekir bunu görünce yardımı kesmişti. Uyarı ayeti gelince⁴⁰ kızgınlığını yenmiş ve yeniden iyilik yapmaya devam etmişti.

Sözlük anlamıyla fetâ, genç, köle ve hizmetçi demektir. İlk dönem müfessirleri bu anlamı zikretmişlerdir. Genel anlamda onlar, "fetâ" kelimesine özel bir anlam yüklememişlerdir.⁴¹ Ancak, özellikle işarî-tasavvufi tefsirlerde fütüvvet kelimesi, kerem, cömertlik ve fedakârlık kavramlarıyla beraber kullanılmış, müminde bulunması gereken seçkin sıfatlar bu kelime ile ifade edilmiştir.⁴² Kur'an'da feta kelimesi, Hiz. İbrahim⁴³ başta olmak üzere Hiz. Musa, onun hizmetçisi, Yusuf ve Ashab-ı Kehf için kullanılmıştır. Bilindiği gibi bunlar, insanlığa örnek şahsiyetler olarak sunulmuşlardır. Dolayısıyla fütüvvet, güzel hasletleri topluca ifade eden bir kavram olmuştur. Hiz. Peygamber'in «لَعَلَّكَ يَتَّقِي» "Yiğit ancak Ali'dir"⁴⁴ sözü de bu kavramın yaygınlaşmasının temel sebeplerinden olabilir.

Fütüvvet hakkında yazılan ilk kitap olma özelliği taşıyan "Kitabü'l-Fütüvve",⁴⁵ olumlu ve olumsuz davranış biçimlerini ele almış ve okuyucuya belirli bir karakter kazandırmaya çalışmıştır.

³⁸ Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevazın, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ty.), 261; Süleyman Uludağ, "Fütüvvet", *DİA*, 8: 259.

³⁹ Kuşeyrî *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 261.

⁴⁰ Nûr 24/22.

⁴¹ Örnek olarak bkz. Zeccâc, *Meanî'l-Kur'an*, thk. Abdülcelil Abdüh Şelebi, (Beyrût: Alemü'l-Kitab, 1988), 3, 105; Semerkandi, Nasr b. Muhammed, *Bahru'l-'Ulûm*, 2: 190; Begavî, *Me 'alimü't-Tenzil*, 4, 236; Vehbe Zühayli, *et-Tefsîru'l-Münir*, 12: 251. Tantavi, Yusuf suresinde, fetâ kelimesinin Yusuf için kullanılmasını, kadınların onu küçümseme düşüncesine bağlamıştır. Bkz. Tantavi, Muhammed Seyyid, *et-Tefsîru'l-Vasit*, (Kahire: Dâru Nehdati Mısır, 1998), 7, 351.

⁴² Bkz. Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin, *Letâifü'l-İşârât*, 1: 169; 3: 172; 4: 96; 5: 316. <http://www.altafsir.com>; İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, (İstanbul: Osmanlı Matbaası, 1968), 2: 368; 6: 195; 9: 36.

⁴³ Enbiyâ 21/60.

⁴⁴ Bedreddin el-Aynî, *Umdu'tü'l-Kâri Şerhu Sahihî'l-Buhârî*, (Beyrut: Dâru't-Türâsî'l-Arabî, ty.) 2, 245; Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân*, 7:110.

⁴⁵ Süleimî'ye (ö. 1021) ait olan bu eser Süleyman Ateş Tarafından tercüme edilmiştir.

İlk Türkçe fütüvvetname özelliğine sahip olan ve 13. asırda yazılan Burgazi Fütüvvetnamesi⁴⁶ ve Türk Edebiyatında belli bir yer edinmiş olan Esrar Dede Fütüvvetnamesi⁴⁷ gibi ünlü eserler aynı konuları gündeme getirmişlerdir.⁴⁸

Fütüvvetin, öncelikle gençleri eğitmeye yönelik bir disiplin olarak kendini gösterdiği ve zamanla teşkilatlandığı şeklinde değerlendirmeler yapılmaktadır.⁴⁹ Zamanla “fütüvvet”, öğretileriyle ve hedefleriyle bilhassa ticaret erbabı ve sanatkarlar arasında ideal bir hayat felsefesi halini almıştır.⁵⁰

2.2. Fütüvvet Kelimesinin Geçtiği Ayetler ve Tefsiri

Fetâ kelimesinin geçtiği ayetlerden birisi Kehf suresindedir. Bu suresinde dört tane kısma anlatılır. Bunlardan ilki Mağara arkadaşları olarak bilinen Ashab-ı Kehf kıssasıdır: “Biz sana onların başından geçenleri gerçek olarak anlatıyoruz.” (Kehf 18/13-14)⁵¹ “O (yiğit) gençler mağaraya sığınmışlar ve: ‘Rabbimiz! Bize tarafından rahmet ver ve bize (şu) durumumuzdan bir kurtuluş yolu hazırla’ demişlerdi” (Kehf 18/ 9-10.) buyrulur.

İbn Kesir (ö.774/1373), o yiğitlerin yaptığı büyük işi şöyle hikâye eder: “Bu ayetler, dinleri (ve mukaddesatları) uğruna kavimlerinden kaçan ve bunun sonucunda bir mağaraya sığınarak yalnız başına yaşamayı seçen yiğitlerden söz ediyor. Onlar mağaraya girdiklerinde Allah’ın rahmet ve lütfunu dilemişler ve şöyle demişlerdir. “Bize katından rahmet ver. Bizi milletimizin gözünden uzak tut. İşlerimizde bizi başarılı kıl. Sonumuzu da hayırlı eyle. Hakkımızda verdiğin her hükmün bizim için neticede doğruluk olsun.”⁵² Fütüvvet ehlinin nasıl bir yapıya sahip olduklarını da şu sözlerle dile getirir: “Allah onların yiğit delikanlılar olduklarını, doğruluğu kabule daha yakın ve hidayete ermeye daha müsait olduklarını belirtiyor. Çünkü gençler hakkı kabule yaşlılardan daha yatkındırlar. Bunun için Allah ve Resulünün emirlerine icabet edenlerin çoğunluğu fütüvvet çağındaki gençlerden oluşmuştur. Kureys’in yaşlılarına gelince onlar, kendi batıl dinlerini devam ettirmişlerdir.

⁴⁶ Burgazi’nin fütüvvetnamesini inceleyen bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bu çalışmada esere dair dil incelemesi yapılmış, transkript yapılarak metin yayınlanmış ve mini bir sözlük hazırlanmıştır. bkz. Kaan Yılmaz, *Burgazi, Fütüvvetname Dil İncelemesi Metin -Sözlük*, Sakarya Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2006.

⁴⁷ Manzum bir eser olan Esrar Dede fütüvvetnamesi hakkında daha geniş bilgi almak için bkz. Akkuş, Metin, *Edebiyatımızda Ahi Tipi ve Esrar Dede Fütüvvetnamesi’nde Ahi Tipinin Özellikleri*, Atatürk Üniversitesi SBE, Dergisi, Erzurum (2005) 6/2, 87-96,

⁴⁸ Ali Torun, *Türk Edebiyatında Türkçe Fütüvvetnâmeler*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları,1998), s.519.

⁴⁹ Ahmet Debbağoglu, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, “Fütüvvet” md.

⁵⁰ Numan Meriç, *Radavi’nin Haza Kitabı Fütüvvetnâme*, (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 45hık 1137/7), (Manisa: Celal Bayar Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 8.

⁵¹ Ayet şu şekilde devam eder: “Hakikaten onlar rablerine inanmış gençlerdi. Biz de onların hidayetini artırdık. Onların kalplerini metin kıldık. O yiğitler (o yerin hükümdarı karşısında) ayağa kalkarak dediler ki: ‘Bizim rabbimiz, göklerin ve yerin rabbidir. Biz, O’ndan başkasına ilah demez/ ilah diye ona dua etmeyiz. Yoksa saçma sapan bir şey söylemiş oluruz.”

⁵² İbn Kesir, *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azim*, 5: 139.

Nitekim onlardan pek azı dinlerini ve alışkanlıklarını terk ederek Müslüman olmuşlardır. Bu yüzden Allah mağara halkının yiğit gençler olduklarını haber vermiştir.⁵³

İbn Kesir burada bir ayrıntıya daha yer verir: "Gençler, 'Biz, göklerin ve yerin rabbinden başkasına ilah demeyiz' dedikleri zaman Allah onların kalplerini pekiştirdi. Kavimlerine karşı onları dirençli kıldı. Onlar dinleri uğruna, nimet, bolluk ve rahatlık içinde yaşamayı terk ettiler. Müfessirlerin çoğunluğuna göre bu yiğitler, Bizans krallarının soyundan ve kavimlerinin seçkinlerinden idiler. Halk, her yıl şehrin dışında yortu için çıkar, putlara saygı duyardı, Tağutlara ibadet ederler, uydurdukları tanrılar için kurbanlar keserlerdi. Gençler bu davranışları saçma bulmuşlar ve onlara uymamaya karar vermişlerdi. Allah'tan başkasına kulluğun ve putlar için kurban kesmenin doğru olmadığını anlamışlardı. Gençler önceden birbirlerini tanımıyorlardı. Allah'a olan imanları onları topluluktan uzaklaştırdı. Kalpleri tevhit üzere birleşti."⁵⁴

Mehmet Vehbi (ö.1949), Ashab-ı Kehf hakkında şöyle der: "Onlar Rumların ileri gelenlerinden, fütüvvet ve mürüvvet erbabından birkaç delikanlı idi. Rablerine iman ettiler ve O'nun vahdaniyetini tasdik ettiler. Çünkü onlar rüşte ermiş olgun akıl ve idrak sahibi kimselerdi. Akıllarını yaratılış hikmetine uygun şekilde kullandılar. Bundan dolayı Allah onların hidayetini artırdı. İmanlarına sebat, kalplerine metanet ve cesaret verdi. Tevhit üzerine kalplerin birleşmesi sayesinde, vatanlarını terk etmeye, dost ve akrabalarından ayrı kalmaya muvaffak oldular. Alışkanlıklarından vazgeçmeye, zalim krala karşı kıyam edip hakkı haykurmaya cesaret ettiler. Allah'ın dinini desteklemeyi en büyük şeref bildiler."⁵⁵

Son dönem müfessirlerinden olan Muhammed Ebû Zehra (ö.1974), Ashab-ı Kehf hakkında şöyle der: "Onlar, fitratlarındaki temizliği koruyabilen ve kendilerine hâkim olabilen sağlam gençlerdi. Onlarda hem gençlik fütüvveti hem iman fütüvveti vardı. Bu, bütün ahlaki erdemliliklerin bir kişide toplanmasıdır. Aynı zamanda onlarda haramlardan sakınma duygusu da vardı. Sağlam karakter güçlü iman sahibiydiler. Hayatları da istikamet üzereydi."⁵⁶

Fetâ kelimesi, Enbiyâ suresinde geçer. Burada "fetâ", Hz. İbrahim için kullanılır. Allah Teâlâ, İbrahim'e (as.) küçüklüğünden itibaren doğru yolu bulma kabiliyeti vermiştir. Ona gerçeği ve kavmine karşı hucceti ilham buyurmuştur.⁵⁷ İbrahim, küçük yaşta muhakeme yoluyla güneş, ay ve yıldızların yaratılmış nesneler olduğunu anlamış, bunların

⁵³ İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, 5: 140.

⁵⁴ Onlar, ibadet için bir mabed edinirler. Halk, krala şikâyet eder ve huzura çağırılırlar. Onlar da olup biteni anlatırlar. Kral onlara düşüncelerinden dönmeleri için süre verir. Onlar da bu sırada kaçma imkânı bulurlar. İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, 5: 140-141.

⁵⁵ Mehmed Vehbî, *Hulâsatü'l-Beyân*, (İstanbul: Üçdal Neşriyât, 1991), 8: 3089-3090. Elmalılı, bu kimselerden fetâ diye bahsedilmesini, onların rablerine iman etmiş ve hidayete ermiş birkaç yiğit olmalarına bağlar. Onların adlarının, sayılarının veya memleketlerinin bilinmesine gerek olmadığını söyler. Elmalılı, *Hak Dini*, 5: 3230.

⁵⁶ Muhammed Ebû Zehra, *Zehratü't-Tefâsîr*, (Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ty.), 9: 4500.

⁵⁷ En'am, 6/83; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, 5: 348.

kulluğa layık varlıklar olamayacağını idrak etmiştir.⁵⁸ Âlemlerin rabbi olan Allah'a teslim olmayı en sağlıklı yol bilmiş, bu yüzden kavmiyle zıtlaşmıştır.

Kavminin idrakine hitap etmeyi ve yine kendi usulünce onlara hakikati hatırlatmayı kafasına koyan İbrahim, bir bayram gününde put haneye giderek putları kırar.⁵⁹ Halk, bu olayı gerçekleştiren kişiyi aramaya girişir. Kur'an'ın ifadesi şu şekildedir: "(Onlardan bir kısmı) Bunları diline dolayan bir genç (fetâ) duyduk; kendisine İbrahim denilirmiş dediler." (Enbiyâ 21/60.) Bu ayette geçen "fetâ" kelimesiyle ilgili olarak İbn Kesir, İbn Abbâs'tan, "Allah, ancak peygamberleri genç olarak göndermiştir. Her bir âlime ilim ancak genç iken (fütüvvet çağında) verilmiştir"⁶⁰ sözünü aktarır.

Kur'an'da "fetâ" kelimesi Yusuf için de kullanılır. Vezirin karısının hizmetçisine âşık olduğunu ve onu kendisine davet ettiğini öğrenen kadınların sözünü Kur'an şöyle haber verir: "Şehirdeki bazı kadınlar dediler ki; 'Azizin karısı, delikanlısının nefsin-den murat almak istiyormuş. Yusuf'un sevdası onun kalbine işlemiş...' (Yusuf 12/30). Rivayete göre vezirin karısı, misafirlerine Yusuf'u takdim etmiş ve onların tepkisinden sonra, "İşte beni kendisinden dolayı kınadığınız kişi! Siz bir görüşte böyle yaptınız. Ya ben! demiştir. O anda misafirlerin bilmedikleri şeyden de bahsetmiştir. O da Yusuf'taki iffet duygusudur.⁶¹ Yusuf'un bir diğer özelliği, ahde vefa göstermesi ve efendisine ihanet etmemesidir. Yusuf'un karşılaştığı durumlar şunlardır: Dinin haram kıldığı kötülükler ve günahlar, günahların en çirkini olan zina, emanete hıyanet etmek, yapılan iyiliğe kötülük ve alçaklıkla karşılık vermek. İşte Yusuf bunlardan kaçınmıştır.⁶²

Kadının ve Yusuf'un yaşı üzerinde duran Kutub, Yusuf'un yaklaşık olarak on sene sarayda yaşadığı tahmininde bulunur. Bu süreçle ilgili şu tespitlere yer verir: "Hz. Yusuf'un sınavı sadece o davetten ibaret değildir. Zira Yusuf, tüm delikanlılık yıllarını saray ortamında geçirmiştir. Bu devre, yanlışlıklara düşme noktasında en hassas dönemdir. Delikanlılığın ve şehvi duyguların zirve yaptığı bu dönemde dahi Hz. Yusuf sabretmesini bilmiş, tahriklerden, taşkınlıklardan kendisini uzak tutmuştur. Doğrudan davetin yapıldığı zamanda direnebilmek daha da zordur. Fakat Yusuf, bu zor zamanda dahi, "Allah korusun! Rabbim bana güvenli bir sığınak bahşetti. Gerçekte zalimler iflah olmazlar" (Yusuf 12/23) diyerek efendisine ihanet edemeyeceğini net bir şekilde ifade

⁵⁸ En'âm 6/75-79.

⁵⁹ Enbiyâ 21/57-58; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 18: 457.

⁶⁰ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 5: 349.

⁶¹ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 4: 386. İffet, şehvet duygusunun eğitilerek dengeye oturtulmuş halidir. Bu duyguyu elde eden kişi, beşeri duygularını sadece nikâhlı eşine (helaline) karşı yönlendirirken, başkaları söz konusu olduğunda çekinir. Başkaları söz konusu olduğunda kendini tutar ve onlara ilişmez. Mâverdi, kadınların "Haşa! Allah için bu beşer değil ancak şerefli bir melektir" sözünü şöyle yorumlar: "Bu genç, beşeri/cisnisi duygulara sahip birisi olamaz. Eğer öyle olsaydı o kadına meyleder ve dediğini yapardı". Bkz. Mâverdi, Ali b. Muhammed, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, thk. Seyyid b. Abdülmaksûd, (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ty.), 3: 33.

⁶² Yusuf'un suçsuzluğu dört yerde teyit edilmiştir. "Kötülüğü ondan uzaklaştırmak için" tabiri, "fuhuş" kelimesi, "o bizim kullarımızdandı" ve "ihlase erdirilmiş" ifadeleri. (Yusuf 12: 24; İbn Kesir, *Tefsir*, 4: 381.)

etmiştir. Yusuf, Allah'ın kendisine verdiği nimetleri hatırlamıştır. İnsanlığın dünyada selameti, ahirette de ebedi kurtuluşu için koyduğu sınırları ve bu sınırları aşanların sonunu düşünerek hareket etmiştir.”⁶³

Tefsircilerin çoğunluğu, kadının Yusuf'a olan arzusunu dışa vurduğunu, Hz. Yusuf'un da içinden kadına bir istek duyduğunu ifade ederler. Ancak Yusuf, hemen Rabbinin işareti görmüş ve duygularına hâkim olarak çirkin bir işe bulaşmaktan vazgeçmiştir.

Kadının daveti sonucunda Hz. Yusuf'un da bir anlık eğilimi konusunda yorumlar yapılmıştır. Yusuf'un eğilimini gerçekçi bulanlar olduğu gibi, çok garip yorumlarla onu tenzih edenler de olmuştur. Bu konudaki tartışmalara değinen Kutub, şu değerlendirmeyi yapar: “Yusuf, Allah'ın seçkin kıldığı bir kimseydi ama o, neticede insandı. Onun duyduğu istek, psikolojik sınırlarda cereyan eden eğilimden öteye geçmemiştir. Gösterdiği zaaf anının hemen ardından, vicdanından yükselen sese kulak vermiş, Rabbinin işaretini görür görmez doğruluğa sarılmış”⁶⁴ ve zaafını yenebilmeyi başarmıştır.

Zemahşerî (ö.538/1144), tefsirinde şöyle demiştir: “Allah'ın peygamberi konumundaki biri, bir günahı nasıl isteyebilir ve buna nasıl eğilim gösterebilir? şeklinde bir soru gelecek olursa cevap şudur: Ayette anlatılan, gençlik döneminin sonucu olarak Hz. Yusuf'un da kadını arzulamasını andırır biçimde, kadına karşı içinden istek olmasıdır. İnsanın sağduyusunu ve direncini kaybetmesine sebep olabilecek böylesi bir durumda, bu duygu son derece doğaldır. Buna rağmen Hz. Yusuf, Allah'ın sorumluluk çağına girenleri yasaklardan kaçınmakla yükümlü kıldığını düşünmüş ve içinde uyanan bu isteği bastırarak kontrol altına almıştır. Üstelik bu beşeri eğilim, Hz. Yusuf'un içinde hiç uyanmasaydı, onun Allah katında övülen bir insan olabilme nedeni de ortadan kalkmış olurdu. Zira sabrın büyüklüğü ve değeri, sınavın büyüklüğü ve şiddetiyle doğru orantılıdır...”⁶⁵

Yukarıdaki ayetlerin kahramanlarının hayatlarından ve onlar hakkında yapılan yorumlardan anlaşıldığı üzere fütüvvet, iman, ihlas, iffet, sadakat, ahde vefa, iyilik cömertlik, cesaret ve fedakârlık gibi üstün ahlaki oluşturan kavramların bir kişide toplanmasını ifade etmektedir. Bu erdemliliği gösterebilenler, insanlığa model insan olarak sunulmuşlardır.

SONUÇ

Ahilik ve fütüvvet, dini emirlerin yerine getirilmesi sırasında ortaya çıkmış önemli iki kavramdır. Bu kavramlar sonradan sosyal bir kimlik kazanmıştır. Söz konusu kavramlar, özellikle insanlar arası ilişkilerde belirgin rol oynamışlar ve toplumların ıslahında büyük bir etkiye sahip olmuşlardır.

⁶³ Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, 8:382-384.

⁶⁴ Kutub, *Fî Zılâl*, 8: 384-385.

⁶⁵ Zemahşerî, Cârullah Muhammed b. Ömer, *el-Keşşaf an-Hakâiki Gavamizi't-Tenzil*, (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1986), 2: 455-457.

Ahilik, Kur'an'ın doğrudan emrettiği kardeşliğin, dayanışma ve yardımlaşmanın karşılığıdır. Ahilik, temelde tüm insanlığın tek bir atadan geldiği ve herkesin soyda kardeş olduğunu bildiren Kur'an ayetlerinin hayat bulmuş şeklidir. Kur'an'ın bildirdiğine göre tüm insanlık Âdemden gelmiş, Âdem de topraktan yaratılmıştır. İnsanlar tarağın dişleri gibidir. Takvadan başka birbirlerine karşı üstünlükleri yoktur.⁶⁶ İşte bu düşünceler, sürekli özlemi duyulan kardeşliğin, barış ve huzurun yegâne sağlayıcıları olmuşlardır. Bu anlayış, zamanla Ahilik adıyla kurumsallaşmış ve tarihteki yerini almıştır.

Ahiliğe zemin hazırlayan "fütüvvet" ise, gençlik ve yiğitliktir. Bütün idealler, geleceği hazırlayan hayaller ve verimli çalışmalar fütüvvet devrinin ürünüdür. Fıtratı sağlam, yönelişi doğru ve niyeti düzgün olan her gençte adalet, fedakârlık, diğerkâmlık, mertlik, cömertlik, cesaret ve ahde vefa gibi duygular bulunur. Bunlar zeminini buldukça gelişir ve karakter halini alır. İlk dönemlerde sadece gencin ve hizmetçinin adı olan fetâ/fütüvvet, daha sonra gencin sergilediği olumlu davranışların genel adı olmuştur. Sonuç itibarıyla fütüvvet, iyi yetişmiş bir gençten beklenen tüm olumlu davranışları kapsayan bir terim haline gelmiştir.

Güven, huzur ve mutluluk, herkes tarafından arzu edilen ideal kavramlardır. Bireyselleşmek, çıkara dayanan ilişkiler kurmak ve önce kendini, kendi rahat ve konforunu düşünmek ise çağımızın moda kavramlarıdır. Ancak bu anlayışla ideal olan güven ve huzur ortamını oluşturmak mümkün değildir. Tersinden söylemek gerekirse, güvensizliği de, huzursuzluğu da sadece kendini düşünme anlayışı doğurmaktadır. Bize göre toplumsal barışı ve kalıcı huzuru sağlamak, ahilik düşüncesinin ve fütüvvet ruhunun yeniden canlanmasıyla mümkün olacaktır. Gençliğimiz bu potansiyele her zaman sahiptir.

KAYNAKÇA

- Abdülbâki, Muhammed Fuâd (2005). *el-Mu'cemü'l-Müferhes li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Beyrût: Dâru'l-Me'arif.
- Akkuş, Metin (2005). *Edebiyatımızda Ahi Tipi ve Esrar Dede Fütüvvetnâmesi'nde Ahi Tipinin Özellikleri*, Atatürk Üniversitesi SBE. Dergisi, c.VI. s. 2, ss. 87-96.
- Anadol, Cemal (1991). *Türk İslam Medeniyetinde Ahilik Kültürü ve Fütüvvetnameler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Baltacı, Câhid (1981). *Tasavvuf Lügati*. İstanbul: Elif Neşriyat.
- Begavî, Hüseyin b. Mes'ud (1997). *Me'alimü't-Tenzîl*, Riyad: Dâru Taybe.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail (1992). *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul.
- Bursevî, İsmail Hakkı (1968). *Rûhu'l-Beyân*, İstanbul: Osmanlı Matbaası.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd (1984). *es-Sihâh Tâcü'l-Lüğa ve Sihâhi'l-Arabiyye*, thk. Abdülgaffar Attâr, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, Beyrût.

⁶⁶ Hucurât 49/13.

- Debbağoglu, Ahmet – Kara, İsmail (1980). *Ansiklopedik Büyük İslam İlmihali*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Zehratü'l-Tefâsîr*. Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ty.
- Ekinci, Yusuf (2014). *Ahilik*. Ankara: Sistem Ofset Yayıncılık.
- el-Aynî, Bedreddin, *Umdetü'l-Kâri Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût: ty.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır (1979). *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyât, İstanbul
- Hamîdullah, Muhammed (2003). *İslam Peygamberi*, çev. M. Said Mutlu, İstanbul: Yeni Şafak.
- Heyet (2014). *Kur'an Yolu*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- İbn Atiyye, Abdülhak b. Gâlib (2001). *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût.
- İbn Kesîr, Ebülfidâ İsmail b. Ömer (1998). *Muhtasarü Tefsîri ibn Kesîr*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, Beyrût: Dâru'l-Kur'ânî'l-Kerîm.
- İbn Kesîr, Ebülfidâ İsmail b. Ömer (1999). *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed, Riyad: Dâru Taybe.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed (1993). *Lisânü'l-'Arab*, Beyrût: Dâru Sadr.
- Kaplan, Mehmet (1991). *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar-3 Tıp Tahlilleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Karaman, Hayrettin- Topaloğlu, Bekir (2012). *el-Kırâetü'l-Arabiyye*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Kazıcı, Ziya (1988). "Ahilik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1: 540-542. Ankara: TDV Yayınları.
- Konyalı, Mehmed Vehbî (1991). *Hulâsatü'l-Beyân*, İstanbul: Üçdal Neşriyât.
- Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevazin. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty.
- Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin. *Letâifü'l-İşârât*, <http://www.altafsir.com>.
- Kutub, Seyyid (1984). *Fî Zılâli'l-Kur'an*, çev. M. Emin Saraç, İ. Hakkı Şengüler, Bekir Karlığa, İstanbul: Hikmet Yayınları.
- Meriç, Numan (2013). *Radavi'nin Hâzâ Kitâbü Fütüvvetnâme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi SBE, Manisa.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'la (1986). *Tefhîmü'l-Kur'an*, çev. M. Han Kayanî, İstanbul: İnsan Yay
- Müslim, Ebû'l-Huseyn el-Haccâc (1998). *Sahîhu Müslim*, Riyâd: Beytü'l-Efkâr.
- Râgıb el-İsfehânî (1972)9. *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'an*, Beyrût: Dâru'l-Fik.

- Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer (1999). *et-Tefsîru'l-Kebîr*; Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Semerikandi, Nasr b. Muhammed, *Bahru'l-'Ulûm*, <http://www.altafsir.com>.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir (1972). *Câmiu'l-Beyân fî Tefsiri Âyi'l-Kur'ân*, Beyrût: Dâru'-Marife.
- Tantâvi, Muhammed Seyyid (1998). *et-Tefsîru'l-Vasît*, Kahire: Dâru Nehdati Mısır.
- Torun, Ali (1998). *Türk Edebiyatında Türkçe Fütüvvetnâmeler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed (2005). *Esbâbü'n-Nüzûl*. thk. Mâhir Yâsin, Riyad: Dâru'l-Eymân.
- Yılmaz, Kaan (2006.), *Burgazi Fütüvvetnâme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Ünivresitesi SBE, Sakarya.
- Zeccac (1998). *Me'ani'l-Kur'an*, thk. Abdülcelil Abdüh Şelebi, Beyrût: Alemü'l-Kitâb.
- Zemahşerî, Cârullah Muhammed b. Ömer (1986). *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi'l-Tenzil*, Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.
- Zühaylî, Vehbe (2005). *et-Tefsîru'l-Münîr*: çev. Hamdi Arslan ve ark., İstanbul: Risâle Yayınları.